

Sociology of the Principle of Esteshaab in the Jurisprudence and Law of Iran

Zahra Soltani^{*}, Ali Pourjavaheri^{**}

Mohammad Ali Sheikh Mohedd^{***}

Abstract

Istishab, as a social issue and a legal principle, plays a key role in maintaining stability and social order by ensuring the continuity of previous legal statuses. This study examines the position of the principle of Istishab from the perspective of legal sociology in Islamic jurisprudence and Iranian law. The main question is what impact does the principle of Istishab have on the Iranian legal system, and how can it be analyzed from the standpoint of legal sociology? The research method is descriptive-analytical, utilizing a review of jurisprudential, legal sources, and sociological analysis to examine the role of this principle in the legal system. The findings indicate that Istishab, as one of the operative principles, plays a pivotal role in ensuring legal stability, protecting acquired rights, and reducing legal ambiguities. It is applied in areas such as contract law, options (khiyarat), and the right of retention (haqq al-habs). From the perspective of legal sociology, this principle impacts the realization of social order, strengthens public trust in the legal system, and enhances predictability in judicial decisions. As a result, Istishab not only holds importance in Islamic jurisprudence and Iranian law but also plays a significant role

^{*} Ph.D. Candidate of Private Law, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran,
zasoltani1980@gmail.com

^{**} Assistant Professor of Law, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran (Corresponding Author),
a.pourjavaheri@gmail.com

^{***} Assistant Professor of Public Law, Department of Public Law, Shiraz Branch, Islamic Azad University,
Shiraz, Iran, mr13561358@gmail.com

Date received: 26/02/2025, Date of acceptance: 11/03/2025

in social structures. Proper application of it can contribute to strengthening both legal and social justice.

Keywords: Istishab, Civil Code, Legal Sociology, Jurisprudence, Iran.

Introduction

The principle of Istishab (presumption of continuity) plays a crucial role in both Islamic jurisprudence and legal practices, as it serves as a fundamental method for resolving legal ambiguities. Historically, Istishab emerged as a legal principle within Islamic law, and its evolution has been shaped by the efforts of Islamic jurists across different periods. The principle suggests that if there is uncertainty about the existence of a legal situation, the previous state should be presumed to remain unless there is clear evidence to the contrary. This concept has deep roots in Islamic legal thought, particularly within the fiqh (Islamic jurisprudence) traditions. The application of Istishab has extended beyond its traditional boundaries into contemporary legal systems, including Iranian law, influencing various legal domains such as civil law, family law, and criminal law. From a sociological perspective of law, Istishab reflects the intertwining of legal norms with societal practices and how legal continuity impacts the stability of social systems. The central question of this study is to explore the place of Istishab in the sociological legal framework of Iran, particularly focusing on its significance and role in shaping the dynamics of Islamic and Iranian law.

Materials & Methods

This study adopts a qualitative approach, utilizing a doctrinal legal analysis of Islamic jurisprudence and Iranian legal texts, alongside a sociological examination of the application and implications of the principle of Istishab in contemporary legal systems.

Discussion & Result

The findings of this study highlight that the principle of Istishab plays a crucial role in both Islamic jurisprudence and Iranian legal theory. It serves as a fundamental tool for legal reasoning, particularly in resolving uncertainties regarding the continuity of legal status. The research indicates that while Istishab is widely accepted in religious and legal texts, its application in modern Iranian law reflects a blend of traditional interpretations and evolving legal practices. Furthermore, the

study emphasizes that, from a sociological perspective, the acceptance and usage of Istishab in contemporary legal scenarios demonstrate a broader cultural shift towards balancing legal certainty and flexibility. Despite its theoretical importance, challenges remain in aligning this principle with modern legal procedures and societal expectations.

Conclusion

In conclusion, the principle of Istishab holds significant importance in both Islamic jurisprudence and Iranian law, providing a vital mechanism for resolving uncertainties by assuming the continuity of a previous state in the absence of new evidence. This study reveals that while Istishab has deep roots in religious legal theory, its application in modern Iranian legal systems continues to evolve, reflecting the ongoing interaction between traditional legal principles and contemporary societal needs. From a sociological legal perspective, the principle highlights a dynamic process where the law adapts to cultural and societal shifts, ensuring legal certainty while allowing for flexibility in response to new challenges. However, aligning Istishab with modern legal frameworks and practices presents ongoing challenges that require further exploration and refinement.

Bibliography

- Al-Ansari, S. (1995). *Fara'id al-Usul* (A. Noorani, Ed.). Qom: Society of Seminary Teachers. [in Persian]
- Al-Muzaffar, S. M. R. (1964). *Usul al-Fiqh* (Vol. 1). Maktab al-I'lam al-Islami. [in Persian]
- Al-Shafi'i, M. ibn I. (2009). [Title of the Book] (A. Hamim & M. Yasin Fahl, Eds.). Dar al-Kutub al-Ilmiyah. [in Persian]
- Al-Tusi, S. (1969). *Ikhtiyar Ma'rifat al-Rijal (Rijal al-Kashi)* (H. Mostafavi, Ed.). Mashhad: University of Mashhad. [in Persian]
- Assche, Kristof & Verschraegen, Gert. (2008). The limits of planning: Niklas Luhmann's social systems theory and the analysis of planning and planning ambitions. *Plan. Theory*. 7. 277-295.
- Azarian, R. (2021). Analytical Sociology and Symbolic interactionism: bridging the intra-disciplinary divide. *The American Sociologist*, 52(3), 530–547
- Emami, S. H. (2000). *Civil Law* (Vol. 6, 5th ed.). Tehran: Abureihan. [in Persian]
- Ghafi, S., & Shariati, H. (2013). *Applied Principles of Jurisprudence* (Vol. 1, 9th ed.). Qom: SAMT Publications. [in Persian]

- Ghasemi, A., Ranjbar, R., & Ayouzi, H. (2021). Istishab and Its Effects on Civil Law and the Islamic Penal Code with an Approach to Imam Khomeini's Views. *Journal of Economic Jurisprudence Studies*, 3(5), 363–380. [in Persian]
- Gorji, A. (2022). *History of Jurisprudence and Jurists* (18th ed.). Tehran: SAMT Publications. [in Persian]
- Hashemi, S. M. (1996). *Bahuth fi 'Ilm al-Usul* (Taqdir Dars Shahid Muhammad Baqir al-Sadr). Qom: Al-Ghadir Center for Islamic Studies. [in Persian]
- Herzog, P. S. (2023). Durkheim's impact on social theory: Context, cooperation, collectives. *SocArXiv*.
- Jafari Langeroudi, M. J. (2022). *Legal Encyclopedia* (5-Volume Set) (4th ed.). Tehran: Ganj Danesh. [in Persian]
- Kashif al-Ghita, S. J. (1898). *Al-Haqq al-Mubin*. Ahmad Shiraz, Lithographic Print. [in Persian]
- Katouzian, N. (2023). *Family Law*. Tehran: Ganj Danesh. [in Persian]
- Katouzian, N. (2024). *A Course on Civil Law: Specific Contracts*, Vol. 1 (Synallagmatic Transactions, Ownership Contracts, Sale, Exchange, Lease, Loan). Tehran: Ganj Danesh. [in Persian]
- Katouzian, N. (2024). *Proof and evidence of proof* (Vol. 2, 13th ed.). Tehran: Mizan Publications. [in Persian]
- Khansari, M. H. (1899). *Ma'dan al-Fawa'id wa Makhzan al-Fara'id or Maban al-Usul*. Qom: Lithographic Print. [in Persian]
- Kim, A. M. T. (1979). *Al-Usul al-'Amma li al-Fiqh al-Muqaran*. Al al-Bayt Institute, 2nd ed. [in Persian]
- Madani, S. J. (2014). *Evidence of Proof in Lawsuits* (11th ed.). Tehran: Ganj Danesh. [in Persian]
- Maleki, M. (2012). *Dictionary of Words and Terms in Jurisprudence* (1st ed.). Qom: International Center for Translation and Publishing of Al-Mustafa. [in Persian]
- Matin Daftari, A. (2018). *Civil and Commercial Procedure Law* (6th ed., reprinted in 2023). Tehran: Majd Scientific and Cultural Center. [in Persian]
- Mohammadi, A. (2008). *Commentary on Principles of Jurisprudence* (Vol. 4, 10th ed.). Qom: Dar al-Fikr. [in Persian]
- Mohammadi, A. (2023). *Fundamentals of Islamic Legal Reasoning* (Principles of Jurisprudence) (71st ed.). Tehran: University of Tehran Press. [in Persian]
- Motavasseli, F. (2019). The Theory of Social Order by Talcott Parsons and Its Application to the Organizational Order of the Prophet Muhammad (PBUH). *Research on Nations*, 43. [in Persian]
- Rafiepour, F. (1999). *Anomie, or, Social Disorder: A Study on the Potential for Anomie in Tehran*. Tehran: Soroush. [in Persian]
- Rafiepour, F. (2017). *Development and Conflict*. Tehran: Share Company Publication. [in Persian]

359 Abstract

- Safai, S. H., & Emami, A. (2023). A Concise Guide to Family Law. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian]
- Shahidi, M. (2024). Specific Contracts 1 (Civil Law 6): Sale, Exchange, Lease, Ja'ala, Loan, and Settlement. Tehran: Majd Scientific and Cultural Center. [in Persian]
- Shams, A. (2024). Fundamental Course on Civil Procedure Law (Vol. 1, 68th ed.). Tehran: Derak Publications. [in Persian]
- Taheri, H. (2012). Civil Law (Volumes 6 & 7) (Vol. 4). Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom. [in Persian]
- Tousi, G. A. (2001). Sociological Theories (8th ed.). Tehran: SAMT Publications. [in Persian]
- Vahedi, G. (2017). Essentials of Civil Procedure Law (8th ed.). Tehran: Mizan Publications. [in Persian]
- Valaei, E. (2008). Explanatory Dictionary of Jurisprudential Terms (Vol. 1, 6th ed.). Tehran: Ney Publishing. [in Persian]
- Zeige, L. E. (2015). From Saussure to sociology and back to linguistics: Niklas Luhmann's reception of signifiant/signifié and langue/parole as the basis for a model of language change. *Semiotica*, 2015(207), 327–368 .
- Zera'at, A. (2024). Civil Procedure Law in the Iranian Legal System (9th ed.). Tehran: Mizan Publications. [in Persian]

جامعه‌شناسی حقوقی اصل استصحاب در فقه و حقوق ایران^۱

زهراسلطانی*

علی پورجواهری** محمدعلی شیخ موحد***

چکیده

استصحاب، به عنوان یک مسئله اجتماعی و اصل حقوقی، نقشی کلیدی در حفظ ثبات و نظم اجتماعی از طریق استمرار وضعیت حقوقی سابق ایفا می‌کند. این پژوهش به بررسی جایگاه اصل استصحاب از منظر جامعه‌شناسی حقوقی در فقه و حقوق ایران می‌پردازد. سؤال اصلی این است که اصل استصحاب چه تأثیری بر نظام حقوقی ایران دارد و چگونه از دیدگاه جامعه‌شناسی حقوقی می‌توان آن را تحلیل کرد. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است که با بررسی منابع فقهی، قانونی و تحلیل جامعه‌شناختی به تحلیل نقش این اصل در نظام حقوقی پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که استصحاب، به عنوان یکی از اصول عملیه، نقشی کلیدی در تضمین ثبات حقوقی، حمایت از حقوق مکتسبه و کاهش ابهامات حقوقی ایفا می‌کند و در مباحثی مانند عقد بیع، خيارات و حق حبس مورد استفاده قرار می‌گیرد. از منظر جامعه‌شناسی حقوقی، این اصل در تحقق نظم اجتماعی، تقویت اعتماد عمومی به نظام حقوقی و ایجاد پیش‌بینی‌پذیری در تصمیمات قضایی تأثیرگذار است.

کلیدواژه‌ها: استصحاب، قانون مدنی، جامعه‌شناسی حقوقی، فقه، ایران.

* دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران،
zasoltani1980@gmail.com

** استادیار حقوق، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران (نویسنده مسئول)،
a.pourjavaheri@gmail.com

*** استادیار حقوق عمومی، گروه حقوق عمومی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران،
mr13561358@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۱

۱. مقدمه

اصل استصحاب یکی از اصول مهم در فقه اسلامی است که در موارد شک و تردید نسبت به بقا یا زوال یک وضعیت حقوقی، به‌عنوان مبنای تصمیم‌گیری قرار می‌گیرد. این اصل بیان می‌کند که اگر وضعیت یا حکمی در گذشته ثابت بوده و اکنون نسبت به بقای آن تردید وجود داشته باشد، باید بر همان وضعیت سابق باقی ماند، مگر آنکه خلاف آن ثابت شود (قاسمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۶۶). با توجه به جایگاه ویژه این اصل در نظام حقوقی ایران که عمدتاً بر پایه اصول و قواعد فقه امامیه شکل گرفته است، بررسی تأثیر آن بر رویه‌های حقوقی و قضایی اهمیت بسیاری دارد؛ اما مسئله اصلی این است که این اصل، علاوه بر نقش حقوقی، از منظر اجتماعی چه تأثیری بر روابط میان افراد و نظم اجتماعی دارد و چگونه می‌تواند در جهت حفظ حقوق شهروندان و تحقق عدالت اجتماعی مؤثر واقع شود. از منظر جامعه‌شناسی حقوقی که به بررسی تأثیر متقابل نظام‌های حقوقی و ساختارهای اجتماعی می‌پردازد، اصل استصحاب می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای ایجاد ثبات و پیش‌بینی‌پذیری در تعاملات اجتماعی نقش‌آفرینی کند. این اصل با حفظ وضعیت سابق، نوعی امنیت حقوقی برای افراد فراهم می‌آورد و مانع از بروز هرج‌ومرج در روابط اجتماعی و اقتصادی می‌شود. به‌عنوان مثال، در مواردی مانند مالکیت، حقوق قراردادی و روابط خانوادگی، استناد به استصحاب می‌تواند از تضييع حقوق اشخاص جلوگیری کرده و به حل و فصل اختلافات کمک کند. باین حال، همین اصل در برخی موارد می‌تواند مانعی برای تغییرات ضروری و اصلاحات اجتماعی باشد، به‌ویژه زمانی که وضعیت سابق ناعادلانه بوده و استمرار آن به تثبیت بی‌عدالتی منجر شود.

در پژوهش حاضر، سؤال اصلی این است که اصل استصحاب از منظر جامعه‌شناسی حقوقی، چه جایگاهی در نظام فقهی و حقوقی ایران دارد و چگونه می‌تواند بر روابط اجتماعی و تحقق عدالت تأثیر بگذارد؟ بررسی این موضوع می‌تواند به روشن‌تر شدن نقش استصحاب در ایجاد تعادل میان حفظ ثبات حقوقی و تأمین عدالت اجتماعی کمک کند. برای پاسخ به این سؤال، ابتدا مبانی فقهی و حقوقی استصحاب موردبررسی قرار می‌گیرد، سپس تأثیرات اجتماعی آن از منظر جامعه‌شناسی حقوقی تحلیل خواهد شد. در نهایت، این پژوهش تلاش خواهد کرد تا مشخص کند که آیا استصحاب می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای تحقق عدالت اجتماعی در نظام حقوقی ایران به‌کار گرفته شود یا اینکه در برخی موارد خود به چالشی در مسیر اصلاحات اجتماعی تبدیل می‌شود. نوآوری این پژوهش در واکاوی

ابعاد جامعه‌شناختی اصل استصحاب و تحلیل نقش آن در ایجاد توازن میان ثبات حقوقی و تحقق عدالت اجتماعی نهفته است، رویکردی که تاکنون به صورت جامع و نظام‌مند در مطالعات فقهی و حقوقی مورد توجه قرار نگرفته است.

۲. مبانی نظری جامعه‌شناسی حقوقی استصحاب

اصل استصحاب که به معنای ابقای وضعیت سابق تا زمان اثبات خلاف آن است، از منظر جامعه‌شناسی حقوقی نقشی بنیادین در حفظ نظم و ثبات اجتماعی دارد. هرچند در نظریات جامعه‌شناختی کلاسیک به مفهوم استصحاب اشاره نشده است، اما اصول و مفاهیمی که این نظریات مطرح می‌کنند، شباهت‌هایی با کارکرد استصحاب دارند. به عنوان مثال، نظریه کارکردگرایی که توسط امیل دورکیم ارائه شده است، بر ثبات و نظم اجتماعی تأکید دارد (Herzog, 2023: 4) و استصحاب را می‌توان معادل حقوقی اصل حفظ نظم اجتماعی دانست. این اصل با تثبیت وضعیت‌های حقوقی، به افراد اطمینان می‌دهد که روابط و حقوق آن‌ها به طور ناگهانی دستخوش تغییر نخواهد شد. در نظریه نظم اجتماعی تالکوت پارسونز، هرچند مفهومی به نام «استصحاب» به طور مستقیم مطرح نمی‌شود، اما می‌توان نزدیک‌ترین مفهوم معادل آن را در مفهوم «حفظ نظم نهادی» جستجو کرد. پارسونز بر این باور بود که سیستم‌های اجتماعی برای بقا و عملکرد صحیح خود به حفظ نظم و هماهنگی نیاز دارند (متوسلی، ۱۳۹۸: ۳۹). در این راستا، استصحاب به عنوان یک مکانیزم حقوقی که به حفظ تعهدات و پیش‌بینی‌پذیری حقوقی کمک می‌کند، نقش مشابهی در تداوم نظم اجتماعی ایفا می‌کند. به طور خاص، در روابط قراردادی، استصحاب به طرفین اطمینان می‌دهد که تا زمانی که خلاف قرارداد ثابت نشود، تعهدات موجود معتبر خواهند ماند. این نوع پیش‌بینی‌پذیری حقوقی به استحکام نظم اجتماعی و جلوگیری از بی‌نظمی و اختلافات اجتماعی کمک می‌کند.

در نظریه تعامل‌گرایی نمادین که توسط جورج هربرت مید و هربرت بلومر توسعه یافته است، هرچند مفهومی مشابه با استصحاب به طور مستقیم وجود ندارد، اما می‌توان نزدیک‌ترین مفهوم معادل آن را در مفهوم «تداوم و ثبات در تعاملات اجتماعی» یافت. تعامل‌گرایان نمادین بر این باورند که معانی و هنجارهای مشترک، پایه تعاملات اجتماعی هستند (توسلی، ۱۳۸۰: ۲۹۸-۳۰۰). در این راستا، استصحاب را می‌توان به عنوان یک «نماد حقوقی» تلقی کرد که افراد بر اساس آن رفتارهای خود را شکل می‌دهند. همان‌طور که

معانی مشترک، روابط اجتماعی را پایدار می‌کنند (Azarian, 2021: 533-536)، استصحاب نیز به‌عنوان یک قاعده حقوقی، ثبات و استمرار را در روابط حقوقی تضمین می‌کند. برای مثال، استمرار یک قرارداد کاری بر اساس استصحاب، باعث می‌شود که کارگر و کارفرما بر اساس انتظارات مشترک به تعامل خود ادامه دهند، بدون اینکه هر لحظه نگران تغییر ناگهانی شرایط باشند.

هرچند نظریه سیستم‌ها که توسط نیکلاس لومان توسعه یافته است، مستقیماً به مفهوم استصحاب اشاره نمی‌کند، اما می‌توان نزدیک‌ترین معادل آن را در مفهوم «حفظ ثبات و تداوم در سیستم‌های اجتماعی» یافت (Assche & Verschraegen, 2008: 280-285). لومان معتقد بود که سیستم‌های اجتماعی برای بقا نیازمند قواعدی هستند که به آن‌ها امکان خودتنظیمی و ثبات را بدهند. استصحاب را می‌توان معادل حقوقی اصل «خودمرجعت» در نظریه لومان دانست. بر اساس این نظریه، هر سیستم اجتماعی، از جمله نظام حقوقی، برای حفظ پایداری خود باید بر اساس قواعدی عمل کند که تغییرات ناگهانی را محدود کرده و بر تداوم وضعیت‌های تثبیت‌شده تأکید کند (Zeige, 2015: 332-337). استصحاب نیز به‌عنوان یکی از این قواعد، از تغییرات ناگهانی در وضعیت‌های حقوقی جلوگیری کرده و نظم و انسجام سیستم حقوقی را حفظ می‌کند. به همین دلیل، استصحاب نه تنها یک اصل حقوقی، بلکه ابزاری برای حفظ ثبات و کارآمدی نظام اجتماعی نیز به شمار می‌آید.

در نظریه‌های جامعه‌شناختی فرامرز رفیع‌پور، به‌ویژه در آثار او مانند آناتومی جامعه و توسعه و تضاد، مفاهیمی مطرح می‌شوند که می‌توان آن‌ها را از منظر جامعه‌شناسی حقوقی با اصل استصحاب مقایسه کرد. رفیع‌پور معتقد است که نظم و ثبات اجتماعی از طریق حفظ ارزش‌ها، سنت‌ها و هنجارهای اجتماعی تضمین می‌شود و هرگونه تغییر ناگهانی که بدون توجه به بسترهای اجتماعی رخ دهد، می‌تواند به آشفتگی و بحران منجر شود (رفیع‌پور، ۱۳۹۶: ۲۴۵). در این راستا، اصل استصحاب که بر حفظ وضعیت سابق تا زمان اثبات خلاف آن تأکید دارد، با دیدگاه رفیع‌پور درباره لزوم تداوم هنجارهای اجتماعی برای جلوگیری از ناپایداری اجتماعی همخوانی دارد. او در تحلیل توسعه در ایران نشان می‌دهد که تغییرات شتاب‌زده و بدون در نظر گرفتن پیوستگی‌های فرهنگی و اجتماعی، موجب تضعیف نظم اجتماعی و افزایش تضادهای طبقاتی و فرهنگی می‌شود (رفیع‌پور، ۱۳۹۶: ۱۶۸-۱۷۰).

۳. تطور مفهومی استصحاب

استصحاب به‌عنوان یکی از اصول مهم در فقه اسلامی، در ابتدا به‌عنوان یک مفهوم ناشناخته مطرح بوده و به‌مرور زمان، با تلاش و دقت علمای اسلامی کشف و توسعه یافته است. این اصل که بر حفظ وضعیت سابق تا زمان اثبات خلاف آن تأکید دارد، به‌تدریج جایگاه خود را در میان اصول عملی پیدا کرد و به‌عنوان یکی از مبانی استنباط احکام مورد استفاده قرار گرفت. هرچند زمان دقیق کشف استصحاب مشخص نیست، اما به نظر می‌رسد که ریشه‌های اولیه آن به دوره‌های نخستین فقه اسلامی بازمی‌گردد. آثار بسیاری از نخستین فقهای که در زمینه اصول فقه فعالیت کرده‌اند، از بین رفته و به دست ما نرسیده است. به همین دلیل، تعیین دقیق نخستین کسی که به‌طور صریح از این اصل استفاده کرده است دشوار است. برخی از محققان بر این باورند که استصحاب از یافته‌های اصحاب شافعی است، اما بررسی رساله منسوب به شافعی که از امالی او بوده و نه تألیف شخص وی، نشان می‌دهد که هیچ اشاره مستقیمی به واژه استصحاب در آن وجود ندارد. (شافعی، ۲۰۰۹: ۱۲)

شاید بتوان ابو محمد هشام بن حکم (۱۷۹ ق) را نخستین فردی دانست که مفهوم استصحاب را به شکل امروزی آن مطرح کرده است. نمونه‌ای از کاربرد عملی این اصل را می‌توان در پاسخ هشام به مسئله‌ای که یحیی بن خالد از زبان سالم صاحب بیت الحکمه مطرح کرده بود، مشاهده کرد. او در مواجهه با ادعای فساد عقاید شیعه به دلیل عدم اطلاع از حیات امام، با استفاده از اصل استصحاب استدلال کرد که تا زمانی که خبر قطعی از وفات امام دریافت نشده است، باید به حیات او باور داشت. هشام برای تبیین استدلال خود، مثالی از زندگی روزمره آورد و گفت که اگر شخصی به سفر برود یا فرار کند تا زمانی که خبر مرگ او نرسد، همچنان زنده فرض می‌شود. این پاسخ نشان‌دهنده وجود اندیشه استصحاب در قالب شبهه موضوعیه است، هرچند که در آن دوران به‌عنوان یک قاعده اصولی مستقل شناخته نمی‌شد. بررسی منابع روایی نیز نشان می‌دهد که حتی اگر بر لفظ «استصحاب» تأکید نکنیم، احادیث متعددی از پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به این اصل اشاره دارند. هرچند روایات منقول از طریق اهل سنت توسط علمای امامیه چندان معتبر تلقی نشده‌اند، اما روایاتی که از طریق شیعه نقل شده‌اند، مبنای استنباط و پذیرش استصحاب در فقه امامیه قرار گرفته‌اند. (شیخ طوسی، ۱۳۴۸ ش: ۲۶۶) این سیر تطور نشان می‌دهد که مفهوم استصحاب از یک قاعده استدلالی

ساده در روابط روزمره، به یک اصل اصولی بنیادین در استنباط احکام شرعی تبدیل شده است.

۱.۳ دوره عقلی انگاری استصحاب

دوره عقلی انگاری استصحاب در تاریخ فقه امامیه به زمانی برمی‌گردد که علمای امامیه به دنبال تدوین و پیدا کردن اصول و قواعد فقهی بودند تا بتوانند در شرایطی که دست مسلمانان از دامن پر فیض ائمه اطهار کوتاه شده بود، به حفظ و گسترش احکام و قواعد شرعی بپردازند. این دوره از زمانی آغاز شد که غیبت کبری امام دوازدهم (علیه‌السلام) در سال ۳۲۹ هجری قمری آغاز گردید و ارتباط مستقیم با اهل بیت قطع شد. در این شرایط، اندیشمندان امامیه برای پاسخ به مسائل فقهی و حقوقی جدید، استصحاب را به عنوان یک دلیل عقلی معرفی کرده و آن را به عنوان یک قاعده فقهی در کنار دیگر ادله مانند قیاس و استقرا قرار دادند. در این نگاه، استصحاب به عنوان «استصحاب حال شرع» یا «استصحاب حال» شناخته می‌شد و تأکید بر آن بود که این اصل یک دلیل عقلی و در تقابل با ادله نقلی مانند کتاب، سنت و اجماع قرار دارد. از این رو، بسیاری از فقه‌های آن زمان، مانند شیخ طوسی، سید مرتضی، سید بن زهره، محقق حلی، علامه حلی و دیگران، استصحاب را به عنوان یک دلیل عقلی معتبر شناخته و در موارد مختلف آن را مورد استناد قرار می‌دادند (شیخ انصاری، ۱۴۱۶ ق: ۵۴۳).

شیخ انصاری در تحلیل شرایط آن دوره اظهار می‌کند که اکثر علمای امامیه، استصحاب را به عنوان یک اصل عقلی پذیرفته بودند و در اثبات حجیت آن، به اخبار و متون شرعی استناد نمی‌کردند. از این رو، استصحاب در این دوره به عنوان یک دلیل عقلی و به‌ویژه در پاسخ به اهل سنت که به قطع و یقین در استنباط احکام پایبند بودند، مطرح شد. در این دوره، علمای امامیه استصحاب را به عنوان یک اصل عقلی به کار می‌گرفتند تا در موارد شک و تردید در مسائل فقهی، به استنباط حکم پرداخته و از گرفتار شدن در ظنون غیرمعتبر جلوگیری کنند. بر اساس دیدگاه‌های این دوره، استصحاب به عنوان یکی از اصول حقوقی شناخته می‌شد که در تقابل با روش‌های دیگر فقهی، از جمله قیاس و استقرا، به عنوان راه‌حلی قطعی در نظر گرفته می‌شد (شیخ انصاری، ۱۴۱۶ ق: ۵۴۳).

شهید صدر در این زمینه تأکید می‌کند که در نخستین مراحل شکل‌گیری فقه امامیه، تفکر اصولی بر مبنای عقلی استوار نبود. در آن زمان، اصول اولیه فقهی عمدتاً به‌طور روشن

جامعه‌شناسی حقوقی اصل استصحاب در فقه ... (زهره سلطانی و دیگران) ۳۶۷

و مستقیم از منابعی همچون کتاب، سنت، اجماع و عقل استخراج می‌شد. از دیدگاه شهید صدر، استصحاب در ابتدا در زمره دلایل عقلی قرار می‌گرفت و با دیگر اصول فقهی مانند اصل برائت مرتبط بود. در این دوره، فقها همچنان معتقد بودند که استصحاب باید از نوع دلیل قطعی عقلانی باشد که بر اساس آن، حکم بر استمرار وضعیت پیشین صادر شود. این نوع تفکر در میان فقهای آن زمان تا حد زیادی رایج بود و استصحاب به‌عنوان یک دلیل عقلانی قطعی در نظر گرفته می‌شد. به‌ویژه در پاسخ به اهل سنت که معتقد به عمل به قطع و یقین بودند، فقهای امامیه با معرفی استصحاب به‌عنوان یک دلیل عقلی، از آن استفاده می‌کردند (سید محمود هاشی، ۱۴۱۷ ق: ۹-۱۰).

با گسترش تفکر اخباری در فقه امامیه و به‌ویژه پس از شیخ انصاری، توجه به اخبار و متون شرعی افزایش یافت. در نتیجه، استصحاب دیگر صرفاً به‌عنوان یک دلیل عقلی محض تلقی نمی‌شد و جایگاه آن در استنباط احکام فقهی با استناد به نصوص شرعی تقویت گردید. شیخ عزالدین حسین بن عبدالصمد، پدر شیخ بهایی، نخستین کسی بود که در حجیت استصحاب به اخبار توجه کرده و به‌طور صریح از دلیل عقلانی اجتناب کرد. در این زمان، استصحاب به‌عنوان یک اماره ظنی شناخته شد که در موارد خاص می‌تواند به‌عنوان دلیل معتبر در فقه به کار رود. این تغییر رویکرد در مواجهه با فقه اهل سنت و پذیرش ظنون معتبر در استنباط فقهی، باعث شد که استصحاب به‌عنوان یکی از اصول عملیه در نظر گرفته شود. این روند به تدریج منجر به شکل‌گیری دوره‌ای جدید در کاربرد استصحاب شد، به‌گونه‌ای که این اصل نه‌تنها از حیث عقلی مورد توجه قرار گرفت، بلکه به‌عنوان یک دلیل ظنی و اماره‌ای معتبر شناخته شد. در این چارچوب، استصحاب در کنار دیگر اصول عملیه همچون برائت و اشتغال، به‌عنوان یکی از ابزارهای مهم استنباط فقهی و حقوقی مورد استفاده قرار گرفت (شیخ انصاری، ۱۴۱۶ ق: ۵۴۳).

۲.۳ دوره نقلی انگاری

بین سال‌های ۹۵۰ تا ۱۱۵۰ هجری، تحولات فکری و سیاسی در ایران تأثیر قابل‌توجهی بر شیوه استنباط احکام فقهی گذاشت. در این دوره، به‌ویژه تحت حاکمیت صفویه، اتکای فقه امامیه بر اخبار و روایات ائمه (علیهم‌السلام) افزایش یافت و این منابع به‌عنوان مبنای اصلی اجتهاد فقهی مورد توجه قرار گرفتند. در این زمان، گرایش‌های اخباری به‌طور گسترده‌ای در حوزه‌های علمیه امامیه رواج پیدا کرد، به‌طوری که مجتهدان و فقهاء کم‌تر به عقل و

اصول عقلی در استنباط احکام پرداخته و بیشتر بر روایات استناد می‌کردند. اخباریان به رهبری مولی محمد امین استرآبادی با تکیه بر تأسیس منطق فقهی بر مبنای اخبار، اصول فقه را که عمدتاً در دست فقهای اهل سنت تدوین شده بود، به شدت زیر سؤال بردند. آن‌ها اجتهاد را به‌عنوان یک ابزار عقلی رد کرده و به‌جای آن به اخبار و سنت ائمه (علیهم‌السلام) تکیه کردند، به‌طوری که استصحاب نیز در این دوره به‌طور خاص از سوی اخباریان به عنوان اماره‌ای نقلی و نه عقلی مورد حمله قرار گرفت. این تحولات سبب شد تا استصحاب از یک قاعده عقلی به یک اماره نقلی تبدیل شود و دیگر اصول فقهی و عقلی به‌طور جدی از دیدگاه فقهای اخباری به حاشیه رانده شوند (مجله دادگستری، ۱۳۴۵: ۱۰۴).

در این دوره، مخالفت‌های اخباریان با استصحاب تا حدی شدید بود که حتی برخی از فقهای بزرگ امامیه تحت تأثیر این نهضت قرار گرفتند. مجتهدانی مانند سید محمد موسوی عاملی (صاحب مدارک) و شیخ حسن بن زین‌الدین (صاحب معالم) که پیش‌تر از اصول عقلی در استنباط احکام بهره می‌بردند، در برابر فشارهای فکری اخباریان قرار گرفتند و به‌طور جدی در اعتبار استصحاب تردید کردند. این تغییر رویکرد نشان‌دهنده تأثیر اندیشه‌های اخباری بر اجتهاد فقهی و کاهش اتکا به مبانی عقلی در این دوره بود... این فقها که عمدتاً تحت تأثیر آثار سید مرتضی و محقق حلی بودند، استصحاب را یا به‌طور کلی مردود دانستند یا تنها در برخی موارد خاص آن را پذیرفتند. در این زمان، مفهوم استصحاب به‌طور عمده محدود به شبهات حکمیه شد و تنها در مواردی که اخبار معتبری بر آن دلالت می‌کرد، مورد قبول قرار می‌گرفت. در همین راستا، برخی از فقهای دیگر همچون فاضل تونی و محقق شیرازی به‌جای پذیرش کلیت استصحاب، تنها برخی از مصادیق آن را مورد پذیرش قرار دادند و این روند تا پایان دوره سلطه اخباریان ادامه یافت (شیخ انصاری، ۱۴۱۶ ق: ۲، ۵۴۳).

پس از آنکه حملات اخباریان توانست به‌طور موقت در حوزه‌های علمیه اثر بگذارد، فقهای مجتهد به‌تدریج به دفاع از اجتهاد و اصول عقلی بازگشتند. با آغاز حملات جدید از سوی مجتهدان چون وحید بهبهانی، بحر العلوم و کاشف الغطاء، دیدگاه‌های اخباریان به‌طور کامل رد شد و استصحاب به‌عنوان یک اماره قطعی و پذیرفته‌شده مطرح گردید. این فقها، پس از گذشت مدتی از فشارهای اخباریان، توانستند استصحاب را به‌طور قطعی به‌عنوان یک اصل فقهی مستقل در کتب خود معرفی کنند. همچنین، در این دوره بود که برخی از

اخباریان همچون صاحب حدائق که تا پیش از آن بر استفاده از اخبار تکیه می‌کردند، به تدریج به پذیرش استصحاب به عنوان «قاعده شریفه» روی آوردند. در نتیجه، استصحاب در این زمان از یک ابزار اجتهادی به یک قاعده اصولی مستقل تبدیل شد و در میان فقهای امامیه جایگاه ویژه‌ای یافت (شیخ انصاری، ۱۴۱۶ ق: ۵۴۳).

روند تغییر نگاه به استصحاب در این دوران نشانگر تحولی بنیادین در تفکر فقهی امامیه است. در این مرحله، با افزایش تأثیرات اخباریان، استصحاب به عنوان یک اماره نقلی و نه عقلی شناخته می‌شد و دیگر اصول فقهی که پیش‌تر در دست فقهاء مورد استفاده قرار می‌گرفت، در مقایسه با اخبار ضعیف شده بود. در این میان، فقهای چون وحید بهبهانی به شدت به نقد اخباریان پرداخته و استصحاب را به طور قطعی به عنوان یک قاعده فقهی مستقل پذیرفتند. همچنین، در همین دوره، استفاده از حکایات و اخبار در خصوص حجیت استصحاب به طور گسترده‌تری در میان فقهای بعدی مطرح شد و فقهای مانند شیخ انصاری به تبع محقق سبزواری و محقق خواناری بر حجیت استصحاب بر اساس اخبار تأکید کردند. این تحولات سبب شد تا در نهایت استصحاب به عنوان یک ابزار فقهی معتبر در عرصه فقه امامیه به رسمیت شناخته شود.

در پایان دوره سلطه اخباریان و تغییر نگاه‌های فقهی به استصحاب، این قاعده فقهی به طور کامل از حالت اماره نقلی به عنوان یکی از اصول فقهی معتبر و مستقل پذیرفته شد. آثار و تألیفات متعدد فقهاء همچون صاحب مدارک، صاحب معالم و شیخ بهایی که به تفصیل در مورد استصحاب نوشتند، نشان‌دهنده گذار این دوره از نقلی‌گرایی به اجتهاد مستقل بر مبنای اصول عقلی و نقلی به طور همزمان بود. به طوری که استصحاب دیگر تنها به عنوان یک اماره ساده بلکه به عنوان یک ابزار اصولی اساسی در فقه امامیه شناخته می‌شد. از آن زمان به بعد، فقه امامیه توانست استصحاب را به عنوان یکی از اصول قطعی فقهی بپذیرد و به تدریج از حالت ابزاری مورد مناقشه، به یکی از ارکان مهم استنباط احکام شرعی تبدیل شود (کاشف الغطاء، ۱۳۱۶ ش: ۱-۱۸).

۳.۳ دوره اصل انگاری

با شیخ انصاری (۲۸۱ ق) استصحاب وارد مرحله جدیدی شد که در آن، تغییرات چشمگیری در تفکر اصولی نسبت به این قاعده فقهی به وقوع پیوست. شیخ انصاری که به درستی به عنوان «خاتم الفقهاء و المجتهدین» شناخته می‌شود، با نوآوری‌های خود در

طرح مسائل فقهی و اصولی، به‌ویژه در زمینه استصحاب، توانست تحولاتی اساسی را در تاریخ فقه امامیه به وجود آورد. در حالی که شیخ انصاری به نوعی ادامه‌دهنده راه وحید بهبهانی (۱۲۰۶ق) و شاگردان او بود، دقت و ژرف‌نگری وی در مسائل فقهی و اصولی، به ویژه در مسأله استصحاب، او را به یکی از برجسته‌ترین شخصیت‌های تاریخ فقه امامیه تبدیل کرد. وی استصحاب را از یک اماره نقلی به یک اصل عملی نقلی تبدیل کرد و آن را در کنار دیگر اصول عملی مانند احتیاط و تخییر قرار داد. این تغییر نگاه به استصحاب سبب شد که این قاعده فقهی از جایگاه قبلی خود به‌عنوان یک اماره نقلی به یک اصل عملی نقلی ارتقا یابد و در نتیجه، بحث‌های فقهی مربوط به آن گسترش زیادی پیدا کرد. به‌ویژه در دوره پس از شیخ انصاری، شاگردان او به‌طور گسترده‌تری بر اساس این شیوه، به تحلیل و بحث در مورد استصحاب پرداختند (دکتر گرجی، ۱۴۰۱: ۳۳۵).

از زمان شیخ انصاری تا به امروز، تمامی شاگردان وی، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم، تأثیرات او را در نحوه نگاه به استصحاب پذیرفته‌اند. تقریباً تمام این شاگردان، به‌جز معدودی همچون محقق فیروزآبادی، استصحاب را به‌عنوان یک اصل عملی نقلی می‌شناختند. در این راستا، شهید صدر نیز در بررسی وضعیت شکل‌گیری تفکر صحیح اصول علمیه، به این نکته اشاره می‌کند که با گذشت زمان و پذیرش استصحاب به‌عنوان یک اصل عملی، تفکر صحیح از اصل عملی شکل گرفت. او می‌گوید که استصحاب دیگر به‌عنوان یک اماره برای افاده ظن حجت به حساب نمی‌آید، بلکه تنها وظیفه آن روشن کردن جایگاه عملی است، بدون آنکه بخواهد حکم واقعی را کشف کند. این رویکرد در تفکر اصولی امامیه موجب تغییراتی عمده در نحوه فهم و کاربرد استصحاب شد (جعفری لنگرودی، ۱۴۰۱: ۴۹). در این دوره، استصحاب به‌عنوان یک اصل عملی از مباحث فقهی به مباحث اصولی منتقل شد و به‌ویژه با توجه به اختلافات فقهی پیرامون آن، مورد توجه بیشتری قرار گرفت.

در این دوران، مسأله فقهی و اصولی بودن استصحاب به‌طور صریح‌تر از گذشته مطرح شد و به‌ویژه در مباحثی مانند شبهات حکمیه و شبهات موضوعیه، تفکیک‌هایی صورت گرفت. شیخ انصاری استصحاب جاری در شبهات حکمیه را اصولی دانست و استصحاب جاری در شبهات موضوعیه را فقهی معرفی کرد. این تقسیم‌بندی موجب شد که استصحاب به‌طور واضح‌تری در قالب اصول فقهی قرار گیرد و از اماره بودن به یک اصل عملی با استناد به اخبار تبدیل شود. با این وجود، این تقسیم‌بندی توسط علمای متأخر از شیخ

انصاری مورد انتقاد قرار گرفت و برخی از آنان دیدگاه‌های مختلفی در این باره ابراز کردند. در مجموع، دوره شیخ انصاری نه تنها نقطه عطفی در تاریخ استصحاب بود، بلکه باعث شد تا این قاعده فقهی در کانون توجه فقهاء و اصولیون قرار گیرد و در قالب جدیدی مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

۴.۳ دوران جدید

از زمان پدر شیخ بهایی (۹۸۴ق) تا کنون، روایات و اخبار به‌عنوان مهم‌ترین مستندات حجیت استصحاب در فقه امامیه شناخته شده‌اند، به‌طوری که امروزه در بحث استصحاب حتی از ذکر ادله دیگر و رد آن‌ها خودداری می‌شود. این اخبار که اغلب از ائمه معصومین (ع) نقل شده‌اند، از حیث تعداد و اعتبار به دو دسته عام و خاص تقسیم می‌شوند. با این حال، در خصوص اعتبار سندی و دلالتی این اخبار، میان علمای امامیه دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد. برخی مانند وحید بهبهانی (۱۲۰۶ق) این اخبار را متواتر دانسته‌اند، در حالی که دیگرانی همچون فاضل نراقی آن‌ها را متواتر معنوی و برخی دیگر مانند ترالعلوم آن‌ها را مشهور قلمداد کرده‌اند. گروهی نیز مانند میرزای قمی و شیخ انصاری این روایات را مستفیض شمرده‌اند، اما برخی همچون محقق سبزواری آن‌ها را در حد آحاد قرار داده‌اند (شیخ انصاری، ۱۴۱۶ق: ۲، ۵۶۳).

شیخ انصاری در مقام بررسی این اخبار پس از اشاره به آن‌ها، به این نکته مهم اشاره می‌کند که این تعداد اخبار تنها بخشی از مجموع اخبار استصحاب هستند که وی با آن‌ها آشنا شده است. وی همچنین اذعان می‌کند که ظاهر این اخبار لزوماً دلالت قطعی بر حجیت استصحاب ندارد و ممکن است استدلال به آن‌ها تنها به اعتبار تجابر و تعاضد بین این اخبار صورت گیرد (شیخ انصاری، ۱۴۱۶ق: ۲، ۵۷۰). این نگاه منتقدانه شیخ انصاری به روایات موجود، نشانگر آگاهی او از محدودیت‌های این اخبار در اثبات حجیت استصحاب به‌عنوان یک اصل عملی است. به همین دلیل، وی به نوعی تأکید می‌کند که استصحاب در نهایت باید به‌عنوان یک قاعده عملی مبتنی بر دلالت‌های عرفی و عقلایی شناخته شود، نه به‌طور کامل بر اساس روایات متواتر یا مستفیض.

میرزا محمد هاشم خوانساری نیز در این زمینه بر این نکته تأکید دارد که توسل به این اخبار در مقاطع اخیر در راستای اثبات حجیت استصحاب به‌طور کلی به‌وجود آمده است. او می‌گوید که اکثر کتب اصولی، همچون «معارج»، «نهایه»، «مبادی»، «منیه» و دیگر کتب

مشابه، از ارجاع به این روایات و اخبار خودداری کرده‌اند، حتی اگر این کتب از آن‌ها باخبر بوده‌اند. خوانساری معتقد است که این اعراض از دلالت اخبار، نشان‌دهنده عدم اطمینان به دلالت قطعی این اخبار در موضوع استصحاب است، به‌ویژه اینکه اصحاب در اعصار مختلف، در بسیاری موارد، از این اخبار بهره‌برداری نکرده‌اند و این خود ضعف دلالت آن‌ها را نشان می‌دهد (هاشم خوانساری، ۱۳۱۷ ق: ۵۳). به همین دلیل، برخی از فقهاء به تدریج از اعتبار این اخبار در اثبات حجیت استصحاب کاسته و تلاش کرده‌اند تا مبنای عقلی و عرفی را جایگزین آن‌ها کنند.

به تدریج، با گذشت زمان، استفاده از اخبار در اثبات حجیت استصحاب کاهش یافت و این امر به‌ویژه در دوران پس از اخباریان آشکارتر شد. بسیاری از علمای، به‌ویژه در قرون اخیر، متوجه شدند که استناد صرف به روایات به‌عنوان مبنای حجیت استصحاب، هم از نظر عقلایی و هم از نظر فقهی، به ضعف گراییده است. در نتیجه، برخی از محققان به‌ویژه شیخ انصاری و بعد از او، این اخبار را به‌عنوان ابزار اصلی اثبات حجیت استصحاب کنار گذاشته و به نظریات عقلایی و عرفی توجه کردند. شیخ انصاری خود در این زمینه تصریح کرده است که با توجه به فقدان دلالت قطعی از اخبار، استصحاب می‌تواند از مبنای عقلایی برخوردار باشد و این نگاه به تدریج تبدیل به یک رویکرد غالب در دوران بعدی شد.

نظریه بنای عقلا که در آن استصحاب به‌عنوان یک قاعده عقلایی شناخته می‌شود، به‌ویژه پس از دوران شیخ انصاری قوت بیشتری پیدا کرد. بر اساس این نظریه، سیره عقلایی در جوامع بشری بر این قرار دارد که در صورت شک در وضعیت قبلی، انسان‌ها تمایل دارند که حالت سابق را به‌عنوان وضع موجود فرض کنند تا بتوانند از آن در امور اجتماعی بهره‌برداری کنند. به این ترتیب، بنای عقلا و سیره عقلایی به‌عنوان مهم‌ترین دلیل برای حجیت استصحاب معرفی شد. همانطور که شیخ محمدرضا مظفر اشاره می‌کند، نخستین کسی که در حجیت استصحاب به بنای عقلا تمسک کرده است، علامه حلی بوده است (مظفر، ۱۳۸۴ ق: ۲۶۲).

بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که روایات در حجیت استصحاب، علی‌رغم اهمیت تاریخی خود، به تدریج از جایگاه اصلی خود در استنباط فقهی کنار رفتند و به جای آن، بنای عقلا و سیره عقلایی به‌عنوان مبنای اصلی حجیت استصحاب پذیرفته شد. این تغییر به‌ویژه در آثار علمای معاصر همچون محقق نائینی و علامه حکیم قابل مشاهده است که تلاش کرده‌اند این قاعده را بر مبنای عقلایی و عرفی استوار کنند (حکیم، ۱۹۷۹ م: ۴۵۷).

این تحول در نحوه نگرش به استصحاب، نشان‌دهنده تغییرات بنیادی در روش‌شناسی فقه امامیه است که تأکید بیشتری بر اصول عقلایی و اجتماعی به جای استناد صرف به روایات داشته است.

۴. ارکان استصحاب

ارکان استصحاب، به عنوان یکی از اصول عملیه در علم اصول فقه، شامل سه عنصر اساسی است که وجود همزمان آن‌ها برای اجرای این اصل ضروری است. این ارکان عبارتند از: یقین سابق به یک وضعیت یا حکم، شک در بقای آن وضعیت و نبود دلیل معتبر برای رفع شک. استصحاب که کاربرد گسترده‌ای در مباحث اصولی، فقهی و حقوقی دارد، بر این ارکان استوار است و به عنوان ابزار رفع شک در موارد فاقد دلیل قطعی به کار می‌رود. این اصول در قوانین مدنی ایران نیز به کار گرفته شده و به ویژه در مسائلی نظیر مالکیت، تقسیم ارث و سایر دعاوی حقوقی مبنای صدور احکام قرار گرفته‌اند. اهمیت این ارکان، نه تنها در ایجاد انسجام در استنباطات فقهی، بلکه در تطبیق آن با نظام حقوقی معاصر، جایگاه ویژه‌ای به استصحاب بخشیده است.

۱.۴ یقین سابق

یقین به حالت یا وضعیتی که در گذشته وجود داشته، نخستین رکن اساسی استصحاب است و بدون آن، این اصل قابل اعمال نخواهد بود. این یقین می‌تواند به یک حکم شرعی مانند طهارت یا به موضوعی که دارای حکمی شرعی است، نظیر مالکیت یا بدهکاری، تعلق گیرد. یقین سابق در استصحاب به عنوان مبنای ثبات عمل می‌کند و نقش علت را در این قاعده اصولی ایفا می‌کند. اهمیت این رکن در این است که اگر حالت یا حکمی در گذشته به طور قطعی مورد تأیید بوده باشد، استصحاب برای حفظ آن در صورت شک به بقای آن وضعیت، به کار می‌رود. به عبارت دیگر، یقین سابق به عنوان نقطه شروع و پایه‌ای محکم، به اصول فقهی انسجام و اعتماد می‌بخشد. این عنصر به دلیل نقش محوری‌اش، اساس بسیاری از استنباطات فقهی و احکام عملی را تشکیل می‌دهد (محمدی، ۱۴۰۲: ۳۰۶). بدون وجود یقین به وضعیت سابق، استصحاب نمی‌تواند ابزاری مؤثر برای رفع شک در شرایط عدم وجود دلیل قطعی باشد.

کاربرد یقین سابق در استصحاب، علاوه بر مباحث نظری، در موارد عملی نیز بسیار مشهود است و نقش کلیدی در نظام فقهی و حقوقی ایفا می‌کند. برای مثال، اگر بدهکار بودن شخصی در گذشته به‌طور یقینی ثابت شده باشد و او اکنون ادعا کند که دین خود را پرداخت کرده است، بدون وجود مدرک یا دلیل معتبری برای این ادعا، استصحاب به بقای بدهکاری حکم می‌دهد. این اصل در واقع ابزاری برای حفظ عدالت و جلوگیری از هرج و مرج در مسائل حقوقی است. یقین سابق همچنین در استنباط احکام شرعی، به‌ویژه در شرایطی که دلیل معتبری برای تغییر وضعیت وجود ندارد، مورد استفاده قرار می‌گیرد. علاوه بر این، این رکن به فقیهان کمک می‌کند تا با حفظ وضعیت گذشته، اطمینان بیشتری در تصمیم‌گیری‌های شرعی ایجاد کنند. از منظر حقوقی، یقین سابق نه تنها در حل و فصل دعاوی، بلکه در ایجاد نظم و تداوم در صدور احکام نقشی اساسی ایفا می‌کند (قافی، ۱۳۹۲: ۱۰۱)؛ بنابراین، یقین سابق به‌عنوان نخستین و مهم‌ترین رکن استصحاب، جایگاهی بی‌بدیل در حفظ قوام نظام فقهی و حقوقی دارد.

۲.۴ شک لاحق

شک لاحق به معنای تردید در بقای همان وضعیت یا حکمی است که پیش‌تر به‌طور یقینی وجود داشته است و به‌عنوان دومین رکن اساسی استصحاب شناخته می‌شود. این شک می‌تواند ناشی از تساوی احتمالات یا وجود ظن غیرمعتبر باشد که توان اثباتی کافی برای تغییر وضعیت ندارد. اهمیت شک لاحق در استصحاب به این دلیل است که وجود آن شرط ضروری برای اجرای این اصل است. در صورتی که هیچ‌گونه تردیدی در بقای وضعیت یا حکم وجود نداشته باشد، نیازی به استفاده از استصحاب نیست. به‌عبارت دیگر، شک لاحق نقش محرک در فعال‌سازی اصل استصحاب را ایفا می‌کند و امکان اعمال آن را فراهم می‌سازد. برای مثال، اگر در مالکیت قطعی یک شخص بر ملکی که پیش‌تر ثابت بوده، اکنون تردید به وجود آید، اصل استصحاب این مالکیت را معتبر نگه می‌دارد (ولایی، ۱۳۸۷: ۵۸). این ویژگی استصحاب به ایجاد ثبات و اطمینان در نظام فقهی و حقوقی کمک شایانی می‌کند.

در مواردی که سابقه‌ای برای وضعیت یا حکمی وجود ندارد، شک لاحق به‌تنهایی نمی‌تواند مبنای استصحاب قرار گیرد. به‌عنوان مثال، اگر فردی ادعای مالکیت بر ملکی داشته باشد، اما هیچ سابقه یا دلیلی برای این مالکیت وجود نداشته باشد، استصحاب جاری

نخواهد شد. در چنین مواردی، اصل بر عدم وجود وضعیت ادعاشده است، زیرا شک بدون یقین سابق، اساس لازم برای استناد به استصحاب را فراهم نمی‌کند. این موضوع نشان می‌دهد که شک لاحق تنها در صورتی اعتبار دارد که به یک وضعیت یا حکم پیشین یقینی متصل باشد. اهمیت این شرط در جلوگیری از سوءاستفاده از اصل استصحاب و حفظ عدالت در تصمیم‌گیری‌های فقهی و حقوقی مشهود است. از سوی دیگر، شک لاحق در شرایطی که دلایل معتبری برای رفع آن وجود ندارد، ابزاری کارآمد برای استصحاب به‌عنوان یکی از اصول عملی فراهم می‌کند (محمدی، ۱۳۸۷: ۲۰۴). این رکن در کنار یقین سابق، ساختار مستحکمی برای اجرای این قاعده فراهم می‌آورد و تضمین‌کننده انسجام در احکام شرعی و قضایی است.

۳.۴ اجتماع یقین و شک در یک زمان

اجتماع یقین و شک در یک زمان، سومین رکن اساسی استصحاب به شمار می‌آید که بدون وجود آن، این اصل عملی نمی‌تواند اجرا شود. این شرط بیانگر این است که در یک زمان خاص، دو وضعیت متفاوت وجود داشته باشد: یقین نسبت به حالت یا حکمی در گذشته و شک در بقای همان حالت یا حکم در زمان حال. این تمایز زمانی میان یقین و شک، بنیاد قاعده استصحاب را تشکیل می‌دهد و از اهمیت ویژه‌ای در کاربرد این اصل برخوردار است. یقین به حالت سابق، نشان‌دهنده ثبات وضعیت در گذشته است، در حالی که شک، وابسته به وضعیت کنونی است و به‌عنوان مانعی در برابر قطعیت عمل می‌کند. به عبارت دیگر، یقین و شک نمی‌توانند هم‌زمان به یک موضوع در یک زمان تعلق گیرند، بلکه شک باید ناظر به بقای وضعیتی باشد که قبلاً به‌طور یقینی وجود داشته است. این ویژگی، استصحاب را از سایر اصول فقهی متمایز می‌سازد و امکان استفاده از آن در شرایط پیچیده فقهی و حقوقی را فراهم می‌کند. به همین دلیل، اجتماع یقین و شک یکی از پایه‌های اساسی استصحاب به‌شمار می‌رود و بدون آن، این اصل معنا و اعتبار خود را از دست می‌دهد (ملکی، ۱۳۹۱: ۳۹).

تفاوت زمانی میان یقین و شک، مبنای اصلی اجتماع این دو در استصحاب است و به‌طور خاص به استمرار و انسجام در نظام فقهی و حقوقی کمک می‌کند. اگر یقین به یک وضعیت سابق در گذشته وجود داشته باشد و اکنون در بقای آن تردید ایجاد شود، استصحاب حکم به بقای آن وضعیت می‌دهد. برای مثال، اگر فردی در گذشته یقین داشته

باشد که ملکی متعلق به او بوده و اکنون نسبت به مالکیت خود دچار شک شود، اصل استصحاب، مالکیت او را معتبر نگه می‌دارد؛ اما اگر یقین و شک به‌طور هم‌زمان و به یک وضعیت تعلق داشته باشند، دیگر استصحاب قابل اجرا نخواهد بود، زیرا یکی از ارکان اساسی آن نقض می‌شود. این تمایز زمانی، ابزاری کارآمد برای رفع شک در مسائلی که دلیل قطعی وجود ندارد، فراهم می‌آورد و موجب استقرار عدالت در تصمیم‌گیری‌ها می‌شود؛ بنابراین، اجتماع یقین و شک در یک زمان با رعایت این تمایز، نه‌تنها در فهم قاعده استصحاب نقش حیاتی دارد، بلکه به فقیهان و حقوق‌دانان امکان می‌دهد که در مسائل عملی به‌درستی از این اصل بهره ببرند.

۵. جایگاه استصحاب در نظام حقوقی ایران

۱.۵ استصحاب در حقوق مدنی

قانون مدنی ایران در زمینه‌های مختلف حقوقی اصل استصحاب را پذیرفته است که یکی از مهم‌ترین کاربردهای آن در عقود معین است. به‌ویژه در عقد بیع، اصل استصحاب در دو موضوع مهم توابع مبیع و حق حبس مورد توجه قرار گرفته است. در خصوص توابع مبیع، ماده ۳۵۶ قانون مدنی به تعیین مواردی می‌پردازد که چیزی به عنوان تابع مبیع شناخته می‌شود و حتی اگر در قرارداد ذکر نشده باشد، با توجه به عرف و عادت، به خریدار منتقل می‌شود. در مواقع تردید در مورد این که یک شیء جزء توابع مبیع است یا خیر، ماده ۳۵۹ قانون مدنی به اصل استصحاب تمسک کرده و تا زمانی که یقین به انتقال آن شیء پیدا نشده است، آن شیء به بیع منتقل نمی‌شود (امامی، ۱۳۷۹: ۴۳۲). در همین راستا برخی از حقوق‌دانان معتقدند که در موارد تردید باید از اصل استصحاب به عنوان آخرین داور برای تشخیص توابع مبیع استفاده نمود و دادگاه باید با بررسی تمام قرائن، قصد مشترک طرفین را احراز نماید (کاتوزیان، ۱۴۰۳: ۱۳۱). این دیدگاه با نظریات دیگر حقوق‌دانان همخوانی دارد که بر اساس اصل استصحاب، مالکیت بایع تا زمانی که تردید در انتقال آن شیء باقی است، استصحاب می‌شود (طاهری، ۱۳۹۱، ۹۱/۴). به این ترتیب، با استفاده از اصل استصحاب، انتقال مبیع یا توابع آن تا زمانی که تردید وجود دارد، به مشتری محرز نمی‌شود.

در زمینه حق حبس، ماده ۳۷۷ قانون مدنی حق حبس را برای هر یک از بایع و مشتری در شرایط خاصی، مانند مؤجل بودن مبیع یا ثمن، مورد تأیید قرار می‌دهد. در صورتی که مبیع یا ثمن قابل تجزیه باشد و قسمتی از آن تسلیم شود، برخی از حقوق‌دانان معتقدند که

حق حبس نسبت به قسمت تسلیم نشده باقی خواهد ماند، مگر آنکه معلوم شود طرفین قصد اسقاط حق حبس را با تسلیم بخشی از مورد معامله داشته‌اند (شهیدی، ۱۴۰۳: ۳۹). در این مورد، اصل استصحاب می‌تواند کمک کند تا در مواقع تردید، وجود حق حبس را برای قسمت تسلیم نشده از معامله استصحاب نماییم و تا زمانی که تمام مبیع یا ثمن تسلیم نشده باشد، حق حبس پابرجا بماند (امامی، ۱۳۷۹: ۴۸۴). همچنین در مواردی که هر دو عوض موجد باشند، چنانچه در آینده تردید ایجاد شود که آیا حق حبس ایجاد می‌شود یا خیر، از نظر برخی حقوقدانان، استصحاب عدم حق حبس به قوت خود باقی خواهد ماند. به این ترتیب، اصل استصحاب در این موارد برای رفع تردید و تعیین وضعیت حق حبس به کار گرفته می‌شود. همچنین این اصل می‌تواند در مواقع تردید در ایجاد یا زوال حق حبس کمک کند و به دادگاه کمک می‌کند تا به صورت منطقی و بر اساس وضعیت سابق تصمیم‌گیری کند.

در زمینه خیارات، اصل استصحاب در مواردی مانند خیار تأخیر ثمن و خیار غبن نیز کاربرد دارد. در خصوص خیار تأخیر ثمن، ماده ۴۰۲ قانون مدنی بیان می‌کند که در صورت عدم تسلیم مبیع یا پرداخت ثمن در مدت معین، بایع می‌تواند معامله را فسخ کند. برخی از حقوقدانان معتقدند که در صورتی که مشتری پس از انقضای سه روز تمام ثمن را پرداخت کند، حق فسخ بایع از بین نخواهد رفت، زیرا پس از انقضای سه روز، حق فسخ برای بایع ایجاد شده است و پرداخت ثمن سبب زوال آن نخواهد شد (شهیدی، ۱۴۰۳: ۵۲). در مقابل، عده‌ای دیگر معتقدند که اگر مشتری قبل از فسخ، تمام ثمن را پرداخت کند، ضرری به بایع وارد نمی‌شود و بنابراین خیار تأخیر ثمن ساقط می‌شود. همچنین، در مورد خیار غبن، مواد ۴۱۶ و ۴۱۷ قانون مدنی به مغبون اجازه می‌دهند که معامله را فسخ کند، اگر غبن فاحش وجود داشته باشد. در این زمینه نیز در صورتی که تردید در بقای حق فسخ ایجاد شود، اصل استصحاب حکم به بقای آن می‌دهد تا زمانی که هیچ دلیل دیگری برای زوال آن وجود نداشته باشد (امامی، ۱۳۷۹: ۴۸). بنابراین، اصل استصحاب در برخی از موارد خیارات به‌ویژه در موارد تردید در بقای حق فسخ، می‌تواند به دادرس کمک کند تا وضعیت حقوقی را روشن سازد.

در پایان، اصل استصحاب در عقد نکاح نیز کاربرد دارد، به‌ویژه در مورد حق حبس زوجه و فسخ عقد نکاح به دلیل عیوب زن. ماده ۱۰۸۵ قانون مدنی به زوجه این حق را می‌دهد که تا زمانی که مهر به او تسلیم نشده از ایفای وظایف زناشویی خود امتناع کند،

مشروط به آنکه مهر حال باشد. در صورتی که مهر مؤجل باشد و زوجه تا سررسید مهر به وظایف خود عمل نکرده باشد، تردید ایجاد می‌شود که آیا حق حبس برای او ایجاد می‌شود یا خیر. در این موارد، اصل استصحاب به‌ویژه در مورد عدم ایجاد حق حبس در صورت مؤجل بودن مهر، به کار می‌رود و وضعیت سابق (عدم وجود حق حبس) استصحاب می‌شود. در مقابل، برخی از حقوقدانان معتقدند که چون زوجه با تعیین مهلت برای پرداخت مهر، از حق حبس خود گذشته است، لذا پس از سررسید مهر، این حق برای او ایجاد نمی‌شود (کاتوزیان، ۱۴۰۲، ۱۲۸). همچنین در صورتی که عیوب زن در زمان عقد وجود داشته باشد و بعد از عقد با عمل جراحی یا دارو رفع شود، برخی از حقوقدانان معتقدند که حق فسخ برای مرد از بین نمی‌رود و اصل استصحاب به بقای حق فسخ کمک می‌کند (امامی، ۱۳۷۹، ۴۶۷). در مقابل، عده‌ای دیگر بر این باورند که رفع عیب موجب از بین رفتن حق فسخ می‌شود و استصحاب در این زمینه قابل اعمال نیست (صفایی و امامی، ۱۴۰۲: ۱۹۰).

۲.۵ استصحاب در آیین دادرسی مدنی

در قانون آیین دادرسی مدنی به صراحت به اصل استصحاب اشاره نشده است، اما بسیاری از نویسندگان حقوقی معتقدند که مقصود از واژه «اصل» در ماده ۱۹۸ این قانون، اصل استصحاب است. این ماده مقرر می‌دارد: «در صورتی که حق یا دینی بر عهده کسی ثابت شد، اصل بر بقای آن است، مگر اینکه خلاف آن ثابت شود.» این ماده به‌وضوح نشان می‌دهد که قانون‌گذار، دست‌کم در مورد بقای دین، اصل استصحاب را معتبر می‌داند (کاتوزیان، ۱۴۰۳: ۲۵۵). این اصل در مواردی که در بقای دینی که پیش‌تر ثابت شده تردید وجود دارد، به کار گرفته می‌شود و وضعیت گذشته را معتبر می‌داند. از نظر حقوقی، این ماده کاربردی از استصحاب وجودی را بیان می‌کند، به این معنا که وقتی وجود دین یا حق در گذشته مسلم بوده و اکنون تردید در بقای آن وجود دارد، وجود دین یا حق مزبور فرض می‌شود.

حقوقدانان معتقدند که ماده ۱۹۸ قانون آیین دادرسی مدنی یکی از اصول عملی، یعنی استصحاب را بیان می‌کند. این اصل در مورد شک لاحق و یقین سابق اجرا می‌شود و زمانی که حق یا دینی به‌طور یقین در گذشته وجود داشته باشد و در بقای آن تردید ایجاد شود، اصل بر بقای آن است (زراعت، ۱۴۰۳، ۶۱۹). به عبارت دیگر، این ماده در شرایطی که دلیلی

قطعی برای از بین رفتن حق یا دین وجود ندارد، وضعیت پیشین را معتبر نگه می‌دارد. این اصل در قانون آیین دادرسی مدنی پیشین (مصوب ۱۳۱۸) نیز مورد اشاره قرار گرفته است. ماده ۳۵۷ آن قانون تصریح می‌کند: «در صورتی که حق یا دینی بر عهده کسی ثابت شده باشد، اصل بر بقای آن است، مگر اینکه خلاف آن ثابت شود.» این مشابهت نشان‌دهنده استمرار توجه به اصل استصحاب در قوانین دادرسی مدنی ایران است.

این نوع استصحاب که در ماده ۱۹۸ بیان شده است، به‌طور خاص نوعی استصحاب وجودی را مورد تأیید قرار می‌دهد که مربوط به بقای حق و دین است. به این معنا که اگر وجود حق یا دین در گذشته قطعی باشد و اکنون در بقای آن شک ایجاد شود، استصحاب بر بقای آن حکم می‌کند. به‌عنوان مثال، اگر دینی بر عهده شخصی ثابت شده باشد و مدعی ادعای پرداخت آن را بدون دلیل معتبر ارائه دهد، اصل استصحاب حکم به بقای دین می‌دهد (مدنی، ۱۳۹۳، ۲۶). این ماده به‌طور خاص برای حفظ ثبات در دعاوی مربوط به حق و دین طراحی شده است، اما تحلیل‌گران حقوقی معتقدند که این قاعده محدود به این موارد نیست و می‌توان آن را به سایر موضوعات مشابه نیز تعمیم داد.

اگرچه ماده ۱۹۸ به‌طور خاص به استصحاب در مورد حق و دین اشاره دارد، اما از نظر قیاس و وحدت ملاک می‌توان این اصل را به سایر موارد نیز تعمیم داد. به بیان دیگر، هر جایی که شرایط استصحاب وجودی فراهم باشد، می‌توان اصل استصحاب را جاری کرد و وضعیت پیشین را معتبر دانست (امامی، بی تا ۲۵۳). این قابلیت تعمیم نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری اصل استصحاب و اهمیت آن در حفظ ثبات حقوقی در شرایط شک‌آلود است. قانون‌گذار با بیان این ماده تلاش کرده است که ابزار مؤثری برای رفع شک و ایجاد اطمینان در دعاوی حقوقی ارائه دهد؛ بنابراین، ماده ۱۹۸ نه تنها در دعاوی مرتبط با حق و دین، بلکه در تمامی موارد مشابه که شک در بقای وضعیت پیشین وجود دارد، می‌تواند مبنای قابل اعتمادی باشد.

ماده ۵۰۸ قانون آیین دادرسی مدنی یکی از موادی است که در آن، قانون‌گذار به‌طور ضمنی به اصل استصحاب عدمی اشاره کرده است. این ماده مقرر می‌دارد: «معافیت از هزینه دادرسی باید برای هر دعوا به طور جداگانه تحصیل شود؛ ولی معسر می‌تواند در تمام مراحل مربوط به همان دعوا از معافیت استفاده کند.» فلسفه این معافیت بر اساس نظر حقوقدانان، ناشی از عدم تمکّن و استیصال خواهان (اعسار) است (واحدی، ۱۳۹۶: ۳۹۱؛ شمس، ۱۴۰۳: ۱۰۷). به‌عنوان مثال، اگر خواهان دعوای مطالبه وجهی به مبلغ صد میلیون

ریال، درخواست اعسار از پرداخت هزینه دادرسی را مطرح کند و دادگاه پس از بررسی دلایل او مانند گواهی استشهاده محلی، دعوای اعسار او را بپذیرد، وی از پرداخت هزینه دادرسی معاف می‌شود. در ادامه، این معافیت به تمام مراحل مرتبط با همان دعوا تعمیم می‌یابد. این قاعده نشان‌دهنده پذیرش اصل استصحاب عدمی در حقوق ایران است، زیرا در صورت تردید در رفع اعسار، وضعیت سابق اعسار استصحاب می‌شود.

مفهوم عبارت «در تمام مراحل مربوط به همان دعوا» در ماده ۵۰۸ بدین معناست که اگر خواهان دعوای اصلی در دادگاه بدوی حکم بی‌حقی بگیرد و این حکم را تجدیدنظرخواهی کند، معافیت از هزینه دادرسی همچنان معتبر خواهد بود. شرط آن است که تجدیدنظرخوانده دلیلی برای رفع حالت اعسار ارائه نکند و اعسار خواهان از طریق استصحاب عدمی باقی بماند. در این حالت تا زمانی که دلیل قاطعی برای خروج از اعسار وجود نداشته باشد، معافیت از هزینه دادرسی برای خواهان حفظ می‌شود. این نشان می‌دهد که قانون‌گذار در ماده ۵۰۸، استصحاب عدمی را در مورد وضعیت مالی خواهان معتبر دانسته است (امامی، بی تا ۲۵۴). این قاعده به معسران کمک می‌کند که بدون نگرانی از هزینه‌های دادرسی، حقوق خود را پیگیری کنند.

ماده ۵۱۱ قانون آیین دادرسی مدنی، شرایطی را برای دریافت هزینه دادرسی از مدعی اعسار تعیین کرده است. این ماده مقرر می‌دارد: «هر گاه مدعی اعسار در دعوای اصلی محکوم‌له واقع شود و از اعسار خارج گردد، هزینه دادرسی از او دریافت خواهد شد.» دو شرط برای اجرای این ماده وجود دارد: اول، صدور حکم به نفع معسر و دوم، خروج او از حالت اعسار. صرف صدور حکم به نفع محکوم‌له، دلیل بر تمکن مالی او نیست، زیرا تا زمانی که محکوم‌به وصول نشود، وضعیت مالی محکوم‌له تغییری نخواهد کرد (متین دفتری، ۱۴۰۲، ۳۳۸). بنابراین، تنها در صورتی که محکوم‌له مبلغ محکوم‌به را دریافت کند و توانایی مالی او احراز شود، می‌توان حکم به رفع اعسار و دریافت هزینه دادرسی داد.

نکته مهم در ماده ۵۱۱ این است که با احراز توانایی مالی و دریافت محکوم‌به توسط معسر سابق، حالت اعسار او دیگر قابل استناد نخواهد بود. در این شرایط، استصحاب عدمی پیشین که بر اساس آن وضعیت اعسار حفظ می‌شد، خاتمه می‌یابد. خروج از اعسار به معنای نقض یقین سابق (اعسار) است و پس از آن، دیگر نمی‌توان به استناد حالت اعسار قبلی، از پرداخت هزینه‌های دادرسی معاف شد. این تغییر وضعیت نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری اصل استصحاب در تطبیق با شرایط جدید است و از سوءاستفاده از وضعیت

سابق جلوگیری می‌کند؛ بنابراین، صدور حکم به نفع معسر، تنها زمانی به رفع اعسار منجر می‌شود که توانایی مالی او در عمل اثبات شود.

ماده ۳۱ قانون اعسار مصوب ۱۳۱۳ نیز به مسأله رفع اعسار پرداخته و پیامدهای سوءاستفاده از حالت اعسار را مشخص کرده است. این ماده تصریح می‌کند: «هر گاه معلوم شود، پس از صدور حکم اعسار، از معسر رفع عسرت شده و معه‌ذا از حکم اعسار استفاده کرده است، به تقاضای محکوم‌له یا متعه‌دله جزائاً تعقیب و به حبس تأدیبی تا دو ماه محکوم خواهد شد.» این ماده تأکید دارد که پس از رفع اعسار، استناد به اعسار سابق دیگر مجاز نیست و در صورت استفاده از این وضعیت، شخص مرتکب جرم خواهد شد. این قاعده، ارتباط مستقیم با پایان یافتن استصحاب عدمی در حالت اعسار دارد و به‌طور مؤثر از بقای نادرست وضعیت اعسار جلوگیری می‌کند.

۶. نتیجه‌گیری

نتیجه‌گیری این پژوهش نشان می‌دهد که اصل استصحاب به‌عنوان یکی از اصول بنیادین در فقه و حقوق ایران، نقشی کلیدی در تثبیت وضعیت‌های حقوقی و رفع ابهامات ایفا می‌کند. این اصل که بر استمرار وضعیت سابق تأکید دارد، به‌ویژه در حقوق مدنی ایران، در موضوعاتی همچون عقد بیع، حق حبس، خیارات و عقد نکاح به‌طور گسترده مورد استناد قرار می‌گیرد. به‌کارگیری استصحاب در این زمینه‌ها نشان‌دهنده نقش مهم آن در حفظ نظم و ایجاد ثبات در روابط حقوقی است. این اصل با فرض بقای وضع سابق تا زمانی که خلاف آن ثابت شود، از ایجاد هرج‌ومرج در دعاوی حقوقی جلوگیری می‌کند. در عین حال، محدودیت‌هایی نیز وجود دارد که از جمله آن‌ها می‌توان به عدم توانایی استصحاب در کشف حقیقت و صرفاً تکیه بر ظن و گمان اشاره کرد. از این رو، هرچند استصحاب به‌عنوان یک ابزار کارآمد در حقوق ایران مطرح است، اما نمی‌تواند جایگزین دلایل و مستندات قوی شود؛ بنابراین، کاربرد این اصل باید همواره در چارچوبی باشد که ضمن حفظ حقوق افراد، به عدالت نیز خدشه‌ای وارد نشود.

از منظر جامعه‌شناسی حقوقی، استصحاب فراتر از یک قاعده حقوقی صرف، به‌عنوان یک سازوکار اجتماعی نیز عمل می‌کند که به حفظ نظم و امنیت اجتماعی کمک می‌کند. این اصل با تثبیت وضعیت‌های موجود، به شهروندان این اطمینان را می‌دهد که در صورت عدم وجود دلایل قاطع برای تغییر، حقوق و وضعیت حقوقی آن‌ها محفوظ خواهد ماند.

باین حال، از دیدگاه جامعه‌شناسی حقوقی، اجرای این اصل می‌تواند هم فرصت و هم تهدید باشد. از یک سو، استصحاب به‌عنوان یک سازوکار حفاظتی عمل می‌کند که مانع از تضییع حقوق افراد می‌شود و از سوی دیگر، اگر صرفاً برای حفظ وضعیت‌های نامطلوب گذشته به‌کار گرفته شود، می‌تواند مانعی در مسیر اصلاحات اجتماعی و حقوقی باشد. به‌عنوان مثال، در مواردی که قوانین مبتنی بر عرف‌های قدیمی باشند، استناد به استصحاب می‌تواند باعث استمرار نابرابری‌ها شود. از این رو، اجرای این اصل باید همواره با تحولات اجتماعی و نیازهای نوین جامعه هماهنگ شود. چنین نگاهی به استصحاب، نقش آن را در راستای تحقق عدالت اجتماعی تقویت می‌کند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که اصل استصحاب، علاوه بر کارکردهای حقوقی، تأثیرات قابل توجهی بر نظم اجتماعی و تحقق عدالت دارد. از این رو، پژوهش‌های آینده می‌توانند به بررسی دقیق‌تر چگونگی انطباق این اصل با تحولات حقوقی و اجتماعی پرداخته و نقش آن را در اصلاح نظام حقوقی و کاهش نابرابری‌های ناشی از تداوم وضعیت‌های نامطلوب بررسی کنند. همچنین، تحلیل تطبیقی استصحاب در نظام‌های حقوقی دیگر و مقایسه آن با سازوکارهای مشابه می‌تواند به غنای نظری این حوزه بیفزاید و زمینه‌ساز اصلاحات حقوقی مبتنی بر عدالت اجتماعی گردد.

پی‌نوشت

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری خانم زهرا سلطانی دانشگاه یاسوج می‌باشد.

کتاب‌نامه

- امامی، سید حسن (۱۳۷۹). حقوق مدنی، ج ۶، چ پنجم، تهران: ابوریحان
انصاری، شیخ. (۱۴۱۶ ق.). فرائد الاصول (عبدالله نورانی، تحقیق). قم: جامعه مدرسین.
توسلی، غلام‌عباس. (۱۳۸۰). نظریه‌های جامعه‌شناسی (چاپ هشتم). تهران: سمت.
جعفری لنگرودی، دکتر محمد جعفر. (۱۴۰۱). دانشنامه حقوقی (دوره ۵ جلدی) (نوبت انتشار: چهارم). تهران: گنج دانش.
خوانساری، میرزا محمد هاشم. (۱۳۱۷ ق.). معدن الفوائد و مخزن الفرائد یا مبانی الاصول. قم: چاپ سنگی.
رفیع‌پور، فرامرز. (۱۳۷۸). آنومی، یا، آشفتگی اجتماعی: پژوهشی در زمینه پتانسیل آنومی در شهر تهران. تهران: سروش.

جامعه‌شناسی حقوقی اصل استصحاب در فقه ... (زهره سلطانی و دیگران) ۳۸۳

رفیع‌پور، فرامرز. (۱۳۷۸). آنومی، یا، آشفتگی اجتماعی: پژوهشی در زمینه پتانسیل آنومی در شهر تهران. تهران: سروش.

رفیع‌پور، فرامرز. (۱۳۹۶). توسعه و تضاد. تهران: شرکت سهامی انتشار.

رفیع‌پور، فرامرز. (۱۳۹۶). توسعه و تضاد. تهران: شرکت سهامی انتشار.

زراعت، عباس. (۱۴۰۳). آیین دادرسی مدنی در نظم حقوقی ایران (چاپ نهم). تهران: انتشارات میزان.

شافعی، محمد بن ادریس. (۲۰۰۹). عنوان کتاب (عبداللطیف همیم و ماهر یاسین فحل، ویراستاران). دار الکتب العلمیه.

شمس، عبدالله. (۱۴۰۳). آیین دادرسی مدنی دوره بنیادین (جلد اول، نوبت انتشار شصت و هشتم). تهران: انتشارات دراک.

شهیدی، مهدی. (۱۴۰۳). عقود معین ۱ (حقوق مدنی ۶): بیع، معاوضه، اجاره، جعاله، قرض و صلح. تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.

صفایی، سید حسین، امامی، اسدالله. (۱۴۰۲). مختصر حقوق خانواده. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

طاهری، حبیب‌الله. (۱۳۹۱). حقوق مدنی (۷ و ۶) (جلد ۴). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

طوسی، شیخ. (۱۳۴۸). اختیار معرفة الرجال (رجال کشی) (حسن مصطفوی، تصحیح). مشهد: دانشگاه مشهد.

قاسمی، عباس، رنجبر، رضا و عیوضی، حمید. (۱۴۰۰). استصحاب و آثار آن در حقوق مدنی و قانون مجازات اسلامی با رویکردی به دیدگاه‌های امام خمینی. فصلنامه علمی مطالعات فقه اقتصادی، ۳(شماره ۵)، ۳۶۳-۳۸۰.

قافی، شریعتی، سعید، حسین. (۱۳۹۲). اصول فقه کاربردی، جلد ۱، چاپ نهم، قم: انتشارات سمت.

کاتوزیان، ناصر. (۱۴۰۲). حقوق خانواده. تهران: گنج دانش.

کاتوزیان، ناصر. (۱۴۰۳). اثبات و دلیل اثبات (جلد ۲، چاپ سیزدهم). تهران: انتشارات میزان.

کاتوزیان، ناصر. (۱۴۰۳). دوره حقوق مدنی عقود معین جلد اول (معاملات معوض، عقود تملیکی، بیع، معاوضه، اجاره، قرض). تهران: گنج دانش.

کاشف الغطاء، شیخ جعفر. (۱۳۱۶ ق.). الحق المبین. احمد شیراز، چاپ سنگی.

کیم، عالمه محمد تقی. (۱۹۷۹ م.). الاصول العامة الفقه المقارن. موسسه آل‌البیت (ع)، چاپ دوم.

گرچی، دکتر ابوالقاسم. (۱۴۰۱). تاریخ فقه و فقها (نوبت انتشار: هجدهم). تهران: سمت.

متوسلی، فاطمه. (۱۳۹۸). نظریه نظم اجتماعی تالکوت پارسونز و تطابق آن با نظم در سیره مدیریتی پیامبر اکرم. پژوهش ملل، ۴۳.

- متین دفتری، احمد. (۱۳۹۷). *آیین دادرسی مدنی و بازرگانی* (چاپ ششم، بازچاپ ۱۴۰۲). تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.
- محمدی، ابوالحسن (۱۴۰۲). مبانی استنباط حقوق اسلامی (اصول فقه)، نوبت انتشار هفتاد و یکم، تهران: دانشگاه تهران.
- محمدی، علی (۱۳۸۷). شرح اصول فقه، جلد ۴، نوبت چاپ دهم، قم: دار الفکر.
- مدنی، سید جلال‌الدین (۱۳۹۳). ادله اثبات دعوی، چ یازدهم، تهران: گنج دانش.
- مظفر، شیخ محمد رضا. (۱۳۸۴ ق.). اصول الفقه (جلد ۱). مکتب الإعلام الإسلامی.
- ملکی، محمد (۱۳۹۱). فرهنگ واژه‌ها و اصطلاحات اصول، چاپ اول، قم: انتشارات مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- هاشمی، سید محمود. (۱۴۱۷ ق.). بحوث فی علم الاصول (تقدیر درس شهید محمدباقر صدر). قم: مرکز الغدیر للدراسات اسلامی.
- واحدی، قدرت الله. (۱۳۹۶). بایسته‌های آیین دادرسی مدنی (چاپ هشتم). تهران: انتشارات میزان.
- ولایی، عیسی (۱۳۸۷). فرهنگ تشریحی اصطلاحات اصول، جلد ۱، نوبت چاپ ششم، تهران: نشر نی.

- Herzog, P. S. (2023). Durkheim's impact on social theory: Context, cooperation, collectives. SocArXiv.
- Assche, Kristof & Verschraegen, Gert. (2008). The limits of planning: Niklas Luhmann's social systems theory and the analysis of planning and planning ambitions. Plan. Theory. 7. 277-295.
- Zeige, L. E. (2015). From Saussure to sociology and back to linguistics: Niklas Luhmann's reception of signifiant/signifié and langue/parole as the basis for a model of language change. Semiotica, 2015(207), 327-368.
- Azarian, R. (2021). Analytical Sociology and Symbolic interactionism: bridging the intra-disciplinary divide. The American Sociologist, 52(3), 530-547